

Іншим методом є психометричне дослідження, зокрема психологічне тестування. В цьому випадку обґрунтованість отриманих оцінок визначається шляхом порівняння результатів тестування «відомої групи» людей з деякими показниками успішного функціонування організації, наприклад розміром окладу, певним розподілом виконавців і робіт, думкою керівника і т.д.

Висновки

На нашу думку, наявні підходи до визначення ефективності не охоплюють усіх аспектів організаційного функціонування. Так, за межами залишається ефективність здійснення менеджменту стосовно наявних функцій, таких як планування, організація, мотивація, керівництво, контроль. Тому доцільним є виокремлення управлінської ефективності, яка відображає вплив менеджменту на досягнення мети, запланованих результатів, своєчасність прийняття рішень, достовірність прогнозів, раціональність інформаційних потоків, результативність мотиваційного механізму, подолання відчуження працівників від інноваційної діяльності та її наслідків.

На стратегічному рівні оцінка персоналу сприяє вирішенню таких завдань [4]:

- підвищення ефективності організації виробництва шляхом оптимального використання наявних людських ресурсів;
- виявлення співробітників, спроможних виконувати відповідальнішу роботу й надання їм можливості реалізувати свій потенціал;
- підвищення заробітної плати для її відповідності фаховому рівню.

На тактичному рівні оцінка фахової діяльності допомагає:

- підвищувати зацікавленість співробітників за допомогою мотивації їхньої праці;
- домагатися кращого порозуміння між керівниками й підлеглими через співбесіди, спостереження, обговорення;
- підвищувати у співробітників задоволення від роботи через виявлення перешкод у роботі й пошук способів їхньої ліквідації;
- доводити до відома підлеглих оцінку їхньої діяльності;
- накопичувати професійні сили, а за потреби вдосконалення й перепідготовки діяти згідно з конкретним планом;
- ставити реальні цілі на майбутнє;
- розглядати всі можливі варіанти перестановок персоналу всередині підприємства.

Оцінювання праці є складним творчим процесом, здійснення якого має свою специфіку в кожній організації.

Література

1. Багриновский К.А., Бусыгин В.П. Математика плановых решений. – М.: Наука, 1980. – 224 с.
2. Галушко В.П. Основи теорії управління в сільському господарстві. – К.: Урожай, 1993. – 198 с.
3. Грейсон Дж. Американский менеджмент на пороге XXI века. – М.: Экономика, 1991. – 319 с.
4. Завадський Й.С. Менеджмент=Management: Підручник для студентів економічних спеціальностей в університетах 3–4 рівнів акредитації. – 2-ге вид. К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1998. – 542 с.
5. Стивен П. Роббинз Основы организационного поведения. – М.: Вильямс, 2005. – 448 с.
6. Хильб М. Интегрированный менеджмент персонала. Цели – стратегии – инструменты. – М.: Дело и Сервис, 2006. – 679 с.

А.І. КАРПУК,
к.е.н., доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Економічні інструменти регулювання господарської діяльності у сфері природокористування

У статті представлено структуру, обґрунтування змісту і напрямів застосування різноманітних економічних інструментів регулювання господарської діяльності у сфері природокористування в умовах ринкових відносин, враховуючи необхідність вирішення глобальних екологічних проблем та дотримання принципів сталого розвитку.

Ключові слова: природокористування, природні ресурси, екологічні проблеми, сталий розвиток.

В статье представлена структура, обоснование содержания и направлений применения различных экономических инструментов регулирования хозяйствен-

ной деятельности в сфере природопользования в условиях рыночных отношений, учитывая необходимость решения глобальных экологических проблем и соблюдения принципов устойчивого развития.

Ключевые слова: природопользование, природные ресурсы, экология, устойчивое развитие.

The paper presents the structure, content and justification of the use of various areas of economic instruments for regulation of economic activities in the field of wildlife management in market economy conditions, given the need to address global environmental issues and the principles of sustainable development.

Постановка проблеми. Сфера природокористування в Україні відноситься до тих сфер господарювання, де на даний час не у повній мірі реалізовано переваги ринкових методів управління, оскільки у свідомості багатьох громадян протягом довгих років закладалися хибні стереотипи про те, що природні ресурси є практично безплатним благом для кожного, яке не потребує значної компенсації негативних впливів з боку суспільства, а вся відповідальність за їх використання та охорону покладається на державу. Наслідком такого непродуманого підходу до природокористування стало надмірне виснаження природних ресурсів, забруднення природних екосистем та збільшення негативного впливу на життя людини, тоді як держава сьогодні відчуває дефіцит коштів для реалізації своїх функцій у цій сфері.

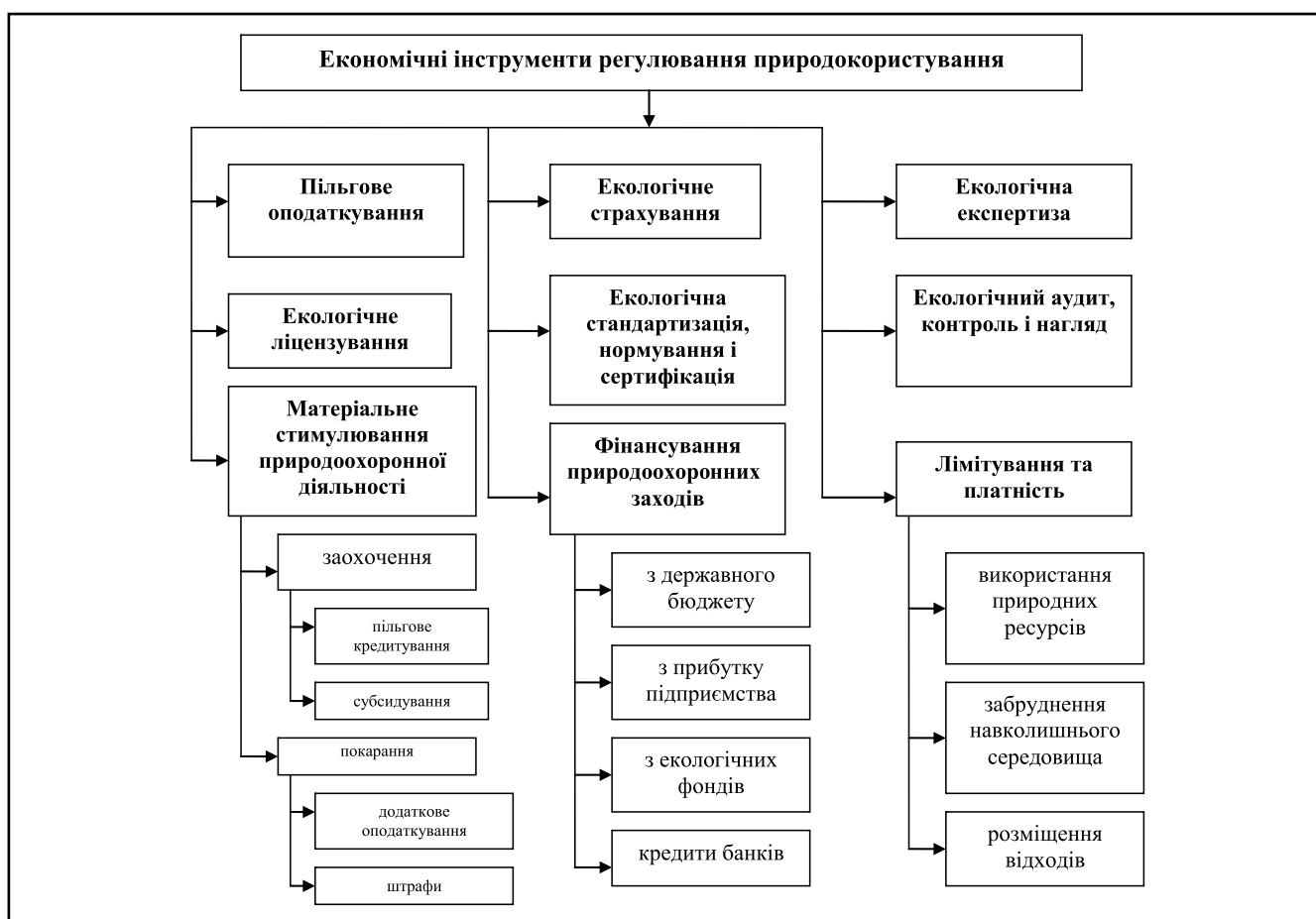
Вихід зі складної ситуації пов'язується з необхідністю розширення інструментарію регулювання господарської діяльності у сфері природокористування у напрямі активного використання ринкових інструментів та знаходження їх оптимального поєднання із заходами державного регулювання.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Протягом останніх років обґрунтуванням складу, особливостей та напрямів застосування різноманітних інструментів регулювання господарської діяльності у сфері природокористування активно займалися ряд відомих вітчизняних вчених: Т. Галушкіна, В. Голян, Б. Данилишин, П. Мороз, О. Несветов,

М. Кадацький, І. Косенко, І. Синякевич, В. Степанов, О. Царенко, С. Харічков, М. Хвесик, Г. Яремчук та багато інших [9, 11–13]. Значний науковий внесок у вивчення даної проблематики зробили також російські вчені: Є. Васильєва, Е. Гірусов, В. Глушкова, С. Макар, П. Нестеров та А. Нестеров, Є. Разумова, Т. Хачатуров та інші [1–4, 6–8, 10]. У той же час подальшого теоретичного дослідження, на нашу думку, потребують підходи до структуризації та змістовної інтерпретації інструментів регулювання господарської діяльності у сфері природокористування, які на даний час використовуються безсистемно та потребують чіткого впорядкування відповідно до пріоритетів національної екологічної політики.

Мета статті. Відповідно основна мета даного дослідження полягає у структуризації та обґрунтуванні змісту і напрямів застосування різноманітних економічних інструментів регулювання господарської діяльності у сфері природокористування в умовах ринкових відносин, враховуючи необхідність вирішення глобальних екологічних проблем та дотримання принципів сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Природоохоронна діяльність є переважно економічно збитковою, оскільки вимагає додаткових витрат, які збільшують вартість продукції. Саме тому кожного природокористувача потрібно стимулювати будувати очисні споруди, економічно використовувати природні ресурси, щоб не завдавати збитків природі. Тому еко-

Економічні інструменти регулювання господарської діяльності у сфері природокористування

номічний механізм природокористування має бути спрямований на те, щоб зробити природоохоронні заходи економічно вигідними для всіх природокористувачів.

Система державного та недержавного регулювання господарської діяльності у сфері природокористування має передбачати використання різноманітних економічних інструментів (див. рис.).

Щоб виявити переваги та недоліки застосування тих чи інших інструментів ринкового регулювання природокористування, потрібно вивчити їх зміст та напрями застосування у природно-ресурсній сфері.

Традиційним інструментом державного регулювання є лімітування природокористування, під яким розуміється встановлення плати за понадлімітне використання природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища, яка, як правило, у декілька разів перевищує плату за використання і забруднення в межах встановлених підприємству нормативів (лімітів).

Важливою умовою забезпечення ефективності ринкових реформ у сфері природокористування стало введення практики нарахування і сплати платежів за використання природних ресурсів. Встановлення такої плати стало можливим після відміни виняткової державної монополії на землю і інші природні ресурси, перетворення несільськогосподарських земель та інших ресурсів в об'єкт купівлі-продажу і цивільно-правових відносин. Серед основних завдань використання такого інструмента, як платність за користування природними ресурсами, можна виділити:

- підвищення зацікавленості виробників у ефективному використанні природних ресурсів;
- підвищення зацікавленості в збереженні і відтворенні матеріальних ресурсів;
- отримання додаткових коштів на відновлення і відтворення природних ресурсів.

Отже, платність природокористування є також важливим інструментом, який покликаний забезпечити отримання реальної плати за використання всіх природних ресурсів, за забруднення навколишнього середовища, розміщення відходів виробництва і за інші види дій. У той же час внесення плати за використання і забруднення не звільняє природокористувача від виконання заходів щодо охорони навколишнього середовища і відшкодування збитку у природно-ресурсній сфері [8].

Основне призначення інструментів фінансування природоохоронних заходів полягає у наданні грошових коштів на природоохоронні заходи відповідно до узгоджених та відповідним чином затверджених кошторисів. Серед традиційних джерел фінансування можна виділити власні кошти підприємств (переважно прибуток), бюджетні кошти, банківські кредити, кошти екологічних фондів та інші джерела. Створення екологічних фондів багатьма дослідниками вважається одним з основних економічних методів управління в природокористуванні.

Під екологічними фондами розуміють установи, покликані надавати як необхідну матеріальну допомогу, так і безпосередньо фінансувати важливі проекти, а також джерела отримання, акумулювання та ефективного перерозподілу цих коштів. Наприклад, до екологічних фондів можуть надходити платежі від більшості підприємств за природокористування, а потім ці кошти перерозподіляються на проведення найбільш невідкладних і важливих природоохоронних заходів.

В умовах ринкових відносин як держава, так і підприємницькі структури можуть використовувати різні напрями непрямого фінансування:

1. Здійснювати внески до фондів екологічного страхування. В цьому випадку, якщо відбудеться певне екологічне лихо і підприємство повинне буде платити значні суми штрафів і відшкодувати завданий збиток, страховий фонд компенсує йому частину екологічних збитків.

2. Субсидії і пільгове кредитування, які мають надаватися неприродоексплуатуючим галузям (наприклад, паливно-енергетичному комплексу, а галузям, які ефективно здійснюють природоохоронну діяльність).

3. Впровадження практики продажу прав на забруднення – скидів і викидів (подібно до положень Кіотського протоколу). При його здійсненні підприємство, що будується або реконструюється, ставиться перед вибором: або створити надійну систему очисних споруд у себе, або купувати право на додаткове забруднення у іншого підприємства. В результаті загальне сумарне забруднення не може перевищити певного встановленого рівня. Цей принцип може використовуватися не лише всередині певної країни, а й в економічних відносинах між сусідніми країнами.

4. Використання принципу «застава – повернення», коли, купуючи певний товар, наперед оплачується додаткова вартість (порожні пляшки, упаковка, електричні батареї), яка потім повертається. Цей простий механізм дозволить істотно знизити кількість відходів і зберегти ресурси [2].

До пріоритетних напрямів ринкового регулювання природокористування можна віднести матеріальне стимулювання природоохоронної діяльності, яке покликане забезпечити її вигідність для природокористувачів. Матеріальне стимулювання, у свою чергу, передбачає застосування не лише заходи заохочення, а й покарання.

До традиційних заходів матеріального заохочення можна віднести:

- встановлення податкових пільг (сума прибутку, з якого стягується податок, зменшується на величину, повністю або частково еквівалентну природоохоронним витратам);
- звільнення від оподаткування екологічних фондів і природоохоронного майна;
- застосування заохочувальних цін і надбавок на екологічно чисту продукцію (овочі з пониженим вмістом нітратів, пестицидів, отрутохімікатів і інших шкідливих речовин можуть коштувати дорожче, а отже, їх буде вигідніше продавати і вирощувати);

– застосування пільгового кредитування підприємств, які ефективно здійснюють охорону навколишнього середовища (зниження відсотків за кредит або безпроцентне кредитування).

Серед заходів матеріального покарання можна виділити:

– введення спеціального додаткового оподаткування екологічно шкідливої продукції і продукції, яка виготовляється із застосуванням екологічно небезпечних технологій (тобто такої продукції, споживання або виробництво якої є небезпечним для здоров'я людей і навколишнього середовища);

– встановлення високих штрафів за екологічні правопорушення [6].

Податкова політика у сфері природокористування має базуватися на введенні так званих екологічних («зелених») податків, які сприяли б вирішенню двох завдань:

– ціноутворення на продукцію має бути впорядкованим, тобто її вартість має включати витрати природних ресурсів і можливий збиток для навколишнього середовища;

– компенсувати екологічний збиток має той, хто забруднює навколишнє середовище, а не все суспільство (реалізація принципу «забруднювач платить»).

Інакше кажучи, держава за допомогою податків повинна впливати на ціни, а далі працює ринковий механізм. Податкові пільги встановлюються тим природокористувачам, які здійснюють природоохоронні заходи, використовують вторинні ресурси, і утилізували відходи, використовують ресурсозберігаючі і маловідходні технології. Навпаки, податковий «прес» має застосовуватися до виробників «екологічно брудної продукції»: озоноруйнівних препаратів (фреонів), пестицидів. У ряді країн вводиться «вуглецевий податок» на викиди діоксиду вуглецю в результаті спалювання будь-якого палива.

У свою чергу, система податкових пільг має включати:

– зменшення оподаткованого прибутку при здійсненні природоохоронних заходів;

– податкові пільги для підприємств, що виготовляють природоохоронне обладнання, матеріали і реагенти, прилади і обладнання для екологічного моніторингу, а також які надають виробничі послуги екологічного характеру (експлуатація міських водоочисних споруд, збирання, утилізація і поховання побутових відходів, будівництво, реконструкція природоохоронних об'єктів і т.п.).

Для пільгового оподаткування також бажаним є:

– зменшення суми доходу, оподаткованого податком;

– пряме скорочення податків (з використанням коефіцієнтів, диференційованих за системою пільгового оподаткування);

– виключення окремих видів витрат з валового доходу;

– широке використання підсистеми податкового кредиту.

При розрахунку оподаткованої податком суми доходу може бути передбачена прискорена амортизація основних фондів за умови виконання всіх вимог охорони навколишнього середовища.

У цьому випадку від податків звільняються суми доходу, рівні різниці між амортизаційними відрахуваннями, прийня-

тими в системі бухгалтерського обліку, і нормативами податкової амортизації, що вводяться.

До екологічних критеріїв, за якими доцільно регулювати систему оподаткування, можна віднести:

– ступінь відповідності фактичного рівня ресурсокористування і ресурсозбереження регіональним граничним нормативам;

– нормативні навантаження на навколишнє природне середовище;

– територіальні ліміти природокористування;

– необхідні темпи перебудови господарських структур на екологічній основі;

– рівень основних капітальних вкладень в природоохоронні заходи, оцінюваний з урахуванням еколого-економічної ефективності цих заходів;

– природоохоронна цінність території.

Екологічні пільги мають надаватися залежно від типу підприємств, розмірів і напрямів їх розвитку, видів ресурсів, що використовуються (або охороняються), характеру кінцевої продукції у взаємозв'язку з лімітом техногенного навантаження на територію [3].

Регулювання системи оподаткування за екологічними критеріями має здійснюватися на національному, регіональному і місцевому рівнях відповідно до компетенції відповідних органів управління. Втрати бюджетних доходів за рахунок впровадження податкових пільг можуть компенсуватися за рахунок надходжень від додаткового оподаткування продукції підприємств, які випускають екологічно небезпечну продукцію або застосовують екологічно небезпечні технології чи устаткування. Пільгове оподаткування треба також застосовуватися до територій з високою екологічною напруженістю [1].

Значного поширення у розвинутих зарубіжних країнах набув такий інструмент регулювання природокористування, як екологічне страхування, під яким розуміють захист майнових інтересів громадян і юридичних осіб при настанні екологічно несприятливих наслідків за рахунок грошових коштів страхувальників.

Страховальниками є підприємства будь-якої форми власності (юридичні особи), розташовані на території країни, а також за її межами, але мають виробничі потужності на території України. Об'єктом екологічного страхування є ризик цивільної відповідальності, що виражається в пред'явленні страхувальнику майнових претензій фізичними або юридичними особами відповідно до норм цивільного законодавства про відшкодування збитку за забруднення навколишнього середовища на території дії договору страхування.

Ще одним елементом у цій системі є страховик, тобто спеціалізована організація, яка обслуговує процес страхування і надає страхувальникам страховий захист майнової відповідальності за збиток, заподіяний третім особам у результаті настання страхового випадку.

Зі свого боку страхувальники зобов'язані сплачувати, як правило на постійній основі, страхові платежі згідно з узгодже-

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ТА ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ними тарифами. Умови страхування екологічної відповідальності, як правило, також передбачають встановлення граничних сум виплат відшкодування (ліміти відповідальності). Законодавством можуть бути визначені окремі небезпечні об'єкти, які підлягають обов'язковому екологічному страхуванню [9].

Не менш важливе значення має подальше вдосконалення практики використання такого інструменту регулювання, як екологічна експертиза, яка дозволяє встановити відповідність господарської діяльності спеціальним екологічним вимогам і визначити допустимі параметри функціонування певного об'єкта або середовища. Екологічна експертиза може виступати як попереджувальний контроль і проводитися за умови надання замовником доступу до всіх необхідних даних та безпосередньо до джерел забруднення або виготовленої продукції.

Законодавством України передбачено проведення державної екологічної експертизи, яка здійснюється експертними підрозділами чи спеціально створюваними комісіями спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів та його органів на місцях на основі принципів законності, наукової обґрунтованості, комплексності, незалежності, гласності та довгострокового прогнозування.

Завданнями державної екологічної експертизи є:

а) визначення екологічної безпеки господарської та іншої діяльності, яка може нині або в майбутньому прямо або опосередковано негативно вплинути на стан навколишнього природного середовища;

б) встановлення відповідності передпроектних, передпланових, проектних та інших рішень вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

в) оцінка повноти й обґрунтованості передбачуваних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища та здоров'я населення, яка здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів разом із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я.

Для участі в проведенні державної екологічної експертизи можуть залучатися зацікавлені органи державного управління, представники науково-дослідних, проектно-конструкторських, інших установ та організацій, вищих навчальних закладів, громадськості, експерти міжнародних організацій. Законодавством не забороняється також проведення на альтернативній основі і громадської екологічної експертизи, яка здійснюється незалежними групами спеціалістів з ініціативи громадських об'єднань, а також місцевих органів влади за рахунок їх власних коштів або на громадських засадах [5].

Певного поширення у зарубіжній практиці набув і такий інструмент регулювання, як екологічне ліцензування, під яким розуміється видача дозволів (ліцензій або інших дозвільних документів) на природокористування або на здійснення інших господарських робіт спеціально уповноваженими на те

державними органами. Обов'язковому ліцензуванню, як правило, підлягають утилізація, складування, розміщення, поховання і знищення відходів, проведення екологічної паспортизації підприємств, сертифікації та ін.

Рішення про відмову у видачі ліцензії має бути мотивованим і мати законні підстави, до яких відносяться:

- наявність в представлених документах спотвореної або недостовірної інформації;
- негативний висновок екологічної експертизи;
- невідповідність кваліфікаційного складу фахівців, що підписали акт екологічної експертизи.

Термін дії ліцензії також може бути обмеженим. Продовження ліцензії проводиться в установленому порядку. Ліцензія, як правило, може видаватися окремо на кожен вид діяльності і не може бути переданою іншій особі і не переходить у спадок. Специфічною стадією цього державного інституту є припинення ліцензії або її анулювання. Правом на такі дії потрібно наділяти лише ті державні органи, які безпосередньо видали ліцензію. Підставою для цього може бути порушення природоохоронного законодавства, нераціональне використання природних ресурсів, несплата відповідних платежів [10].

Серед визначених законодавством України інструментів регулювання природокористування можна виділити також екологічну стандартизацію і нормування, які проводяться з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Державні стандарти в галузі охорони навколишнього природного середовища є обов'язковими для виконання і визначають поняття і терміни, режим використання й охорони природних ресурсів, методи контролю за станом навколишнього природного середовища, вимоги щодо запобігання забрудненню навколишнього природного середовища, інші питання, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища та використанням природних ресурсів. У свою чергу, екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів [5].

Перспективним напрямом вдосконалення ринкового регулювання природокористування є екологічна сертифікація, тобто підтвердження відповідності об'єкта, що сертифікується, встановленим екологічним вимогам. На відміну від екологічної експертизи об'єктами сертифікації є не проекти, а готова продукція: нова техніка, матеріали, речовини, технологічні процеси, відходи виробництва і споживання, природні ресурси, екологічні послуги. Екологічна сертифікація може бути обов'язковою і добровільною. Проведення обов'язкової сертифікації означає, що держава бере на себе захист екологічних інтересів населення. На державному рівні встановлюється перелік об'єктів, що підлягають обов'язковій екологічній сертифікації. Може також проводи-

тися і добровільна екологічна сертифікація за ініціативою окремого природокористувача [10].

До основного завдання аудиту і контролю у галузі охорони навколишнього природного середовища відносять забезпечення додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями, незалежно від форм власності і підпорядкування, а також громадянами.

Для врахування екологічних вимог у ході розгортання приватизаційних процесів дедалі більшого значення має набувати екологічний аудит. Впровадження екологічного аудиту в практику сприятиме одержанню основних даних про несприятливі з точки зору екології підприємства для приватизаційної діяльності, визначенню завдань у короткотерміновий період.

Під екологічним аудитом розуміють перевірку стану діяльності природокористувачів по забезпеченню раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища від шкідливих дій. Цей інструмент державної екологічної політики широко використовується в Західній Європі і США, але в Україні він поки що не розвинутий.

Екологічний контроль також є традиційним інструментом екологічного права за кордоном, його також прийнято поділяти на державний та громадський [10].

Згідно з Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» державний контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища здійснюється радами та їх виконавчими і розпорядчими органами, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, його органами на місцях та іншими спеціально уповноваженими державними органами.

Державному контролю підлягають використання і охорона земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони республіки, природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, стан навколишнього природного середовища. Також законодавством допускається громадський контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища, який здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища [5].

Загалом усі розглянуті інструменти регулювання господарської діяльності у сфері природокористування є взаємопов'язаними та повинні бути структуризовані в єдиній системі регулювання, яка має забезпечити оптимальне поєднання заходів державного впливу та ринкових методів управління.

Висновки

Процеси ринкової трансформації, які охопили практично всі сфери життєдіяльності нашого суспільства, не отримали логічного завершення у сфері природокористування. Традиційні інструменти регулюючого впливу держави у цій сфері виявилися неефективними, враховуючи особливості ро-

боти природокористувачів в умовах ринкових відносин, на-ростання кризових явищ в економіці та соціальній сфері, а також постійного прояву негативних наслідків глобальних змін клімату на планеті.

Тому сучасна система регулювання господарської діяльності у сфері природокористування в Україні має ґрунтуватися не лише на використанні інструментів державного регулювання, а поступово переходити до залучення різноманітних інструментів ринкового регулювання, які створюють належні умови для адаптації усіх природокористувачів (особливо це стосується населення, частина якого ще не відкинула застарілі стереотипи) до особливостей відтворення, використання та охорони природних ресурсів в ринкових умовах.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі пов'язуються з необхідністю формування принципово нового ринково орієнтованого механізму регулювання природокористування, який би ефективно поєднав усі ринкові методи, важелі та інструменти у єдину систему та забезпечив самоокупність, ефективність та екологічну безпечність природокористування.

Література

1. Васильева Е.Э. Экономика природопользования. Учебно-методический комплекс. – Минск: БГУ, 2002. – 120 с.
2. Гирусов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 455 с.
3. Глушкова В.Г., Макар С.В. Экономика природопользования: Учебн. пособие. – М.: Гардарики, 2003. – 448 с.
4. Экономика природопользования / Под ред. Т.С. Хачатурова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 271 с.
5. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» / Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, №41, ст. 546.
6. Колесников С.И. Экономика природопользования. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 2000. – 40 с.
7. Мороз П.І., Косенко І.С. Екологічні проблеми раціонального природокористування: Навч. посібник. – Львів: Престиж Інформ, 1999. – 282 с.
8. Нестеров П.М., Нестеров А.П. Экономика природопользования и рынок: Учебник для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. – 413 с.
9. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій / Під загальною редакцією чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: ЗАТ «Нічлава». – 2006. – 704 с.
10. Разумова Е.Р. Экология. Учебный курс (учебно-методический комплекс) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-college.ru/xbooks/xbook028/book/index/index.html>
11. Синякевич І.М. Економіка природокористування: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 156 с.
12. Царенко О. М., Несветов О. О., Кадацький М. О. Основи екології та економіка природокористування. Курс лекцій. Практикум: Навчальний посібник. – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 400 с.
13. Яремчук Г.І. Економіка природокористування. – К.: Пошук-ве-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 431 с.